

ГЕНАДЗЬ ЦЫХУН
(Мінск)

З БЕЛАРУСКА-СЕРБСКІХ МОЎНЫХ ДАЧЫНЕННЯЎ

Паўле Івіч у сваёй шматграннай дзейнасці, прысвечанай у асноўным даследаванню паўднёvasлавянскага кантынуума, звяртаў увагу і на шырокія міжславянскія сувязі гэтай арэальнай зоны, у прыватнасці на пераклічку паўднёвай і ўсходняй Славіі пераважна ў лексічным плане. Пры гэтым выяўленым супадзенням давалася генетычная інтэрпрэтацыя¹. Спецыяльна беларуска-сербскім моўным сувязям, за выключэннем дысертацыі Сяргея Запрудскага, якая абагульняе ўвесь накоплены лексічны матэрыял², былі прысвечаны толькі нататкі па асобных словах³. Амаль не звярталася ўвага на супадзенні ці падабенства беларускай і сербскай моў на іншых узроўнях (фанетычным, марфалагічным і інш.). Тут бадай што адзіным выключэннем, па-за выпадковымі паралелямі ў Яўхіма Карскага, была праца Льва Цвяткова, прысвечаная разгляду асаблівасцяў іншаславянскай фанетыкі ў беларускім лексічным матэрыяле⁴. Па

¹ Параўн., у прыватнасці, рэцэнзію на „Карпацкі дыялекталагічны атлас“: Зборник за филологију и лингвистику. 1970. Къ. 13/1. С. 276-284.

² Запрудский С. Н. Сербскохорватско-белорусские лексические соответствия. Дисс.... канд. филол. наук. Минск, 1989.

³ Гл., напрыклад: Казлова Р. М. Характарыстыка некаторых усходнеславянска-сербскахарвацкіх ізалекс (этымалогія, рэканструкцыя) // Беларуская мова. 1980. Вып. 7. С. 34-41; Казлова Р. М. Беларуска-паўднёvasлавянскія ізалексы праславянскага паходжання // Беларуская лінгвістыка. 1982. Вып. 21. С. 59-65; Boryś W. Ze związków leksykalnych polsko-południowosłowiańskich // Slavia Orientalis. 1984. Roczn. 33. Nr. 3-4. S. 331-335.

⁴ Цвяткоў Л. Некаторыя рысы іншаславянскай фонэтыкі ў беларускім лексічным матэрыяле // Запіскі аддзелу гуманітарных навук Інстытута беларускай культуры. Кн. 2.: Працы клясы філялэгіі. 1928. Т. 1. С. 45-85. Зрэшты, варта адзначыць важнае назіранне І. Савіцкай, якая канстатавала выключнасць структуры беларускага складу (syllaby) на паўночнаславянскім фоне і яе выразнае падабенства да сербскай, гл. Studia z Filologii Polskiej i Słowiańskiej. 1972. Т. 11. S. 255-270.

чыста фанетычных прыкметах ён аднёс сюды беларускія словы *са́духі* і *саво́сы*: „Адносна сербскага ўплыву мы ня маем ніводнага пэўнага прыкладу. Калі-б было правільна дапушчэньне Насовіча аб тым, што слова *са́духі* (пахаваньне, нечаканая сьмерць) трэба зьблізіць з старадаўня-царкоўна-славянскім выразам: **сѣ доухы правьдникъ**, то праясьненне **ж** у **д** было-б на першы погляд характэрнаю рысаю, якая паказвае на ўплыў сербскай фонэтыкі. Раўналежна паставім тут і слова *савосы* замест **своѧ-си** (У сербск. мове, як вядома, **вьсь** дало *vas*, адкуль пасля перастаноўкі зьявілася *sav*, — таму **свои** і **вьсь** маглі блутацца паміж сабою ў пэўных формах)⁵. Разгледжаныя прыклады, якія, магчыма, захавалі рысы сербскай фанетыкі, трапілі ў беларускія народныя гаворкі праз царкоўнаславянскую мову. Па семантычных, словаўтваральных і іншых прыкметах вызначаецца сербскае паходжанне некаторых формаў у перакладзеных з сербскай на старабеларускую сярэднявечных аповесцях пра Баву, Трышчана і іншых помніках⁶ (у прыватнасці: *войникъ* ‘воін’⁷, *дружына* ‘таварышы’, *лугъ* ‘гай, лес’, *морнаръ* ‘марак’, *прыстаницо* ‘прыстань’, *белегъ* ‘знак’⁸, *студенець* ‘крыніца’⁹, *неакъ* ‘слабы’, *част(ь)* ‘чэсць’, (*штокъ* ‘востраў’ і інш.). Ёсць сведчанні наконт пранікнення на беларускую тэрыторыю некаторых фальклорных твораў, што маюць сербскае паходжанне. (У аршанскім зборніку ёсць прамая пераклічка <...> з сербскімі песнямі. Мабыць, з Сербіі перавандравала да нас і турэцкае слова «кардаш», якое, здаецца, абазначае адзінаўтробнага брата, і характэрны прыпеў: «Брэ, брэ, морэ»¹⁰, — адзначае даследчык названага зборніка 18 ст. Адам Мальдзіс¹⁰. Звярталася ўвага на рэдкую анамастычную паралель: беларускі гідронім *Бесядзь* у Верхнім Падняпроўі і сербскі апелятыў

⁵ Цьвяткоў Л. Некаторыя рысы іншаславянскай фонэтыкі... С. 51. Больш падрабязна пра апошні выраз гл.: Львов А. С. Старославянское **вѣ своѧ си** // Проблемы истории и диалектологии славянских языков. Москва, 1971. С. 181–188. Параўн. таксама *садух* у мастацкіх тэкстах: *Садух* і *жыдом* і *большавіком* (Ю. Віцьбіч).

⁶ Беларуская мова: Энцыклапедыя. Мінск, 1994. С. 40–41.

⁷ Сустрэкаецца і ў сучаснай мастацкай літаратуры, параўн.: Цыхун В. В балгарска-беларускіх моўных паралелях // Слово и культура: Памяти Никиты Ильича Тургенева. Москва, 1998. Т. 1. С. 359.

⁸ Тамсама. С. 359.

⁹ У гэтым перакладзе гэта перакладзе сербскага *штокъ* беларускім *шток*, і гэта супадае з тым зьмяненнем, якое ў беларускім *шток* пераходзіць у *шток* (у польскі *Wąskawa*, 1992. В. 42). 478

¹⁰ Мальдзіс А. Іжытаснасць і аддзяленне стараіжытасці // Выбраныя творы, 1994. С. 111.

běsјed, адносна якой выказваецца меркаванне пра яе рэліктавы характар¹¹. Сюды ж можна дадаць і гродзенскі тапонім *Жышародзь*, што суадносіцца з сербскім *Жишорађа*; апошні Аляксандр Лома ўзводзіць да ўласнага імені *Житорађ¹² (хутчэй кампазіт *žito + *roditi).

У большасці разгледжаных супадзенняў генетычная тоеснасць, як здаецца, не выклікае сумненняў. Разам з тым у абедзвюх мовах адзначаецца пэўная колькасць падобных фактаў і з’яў, для якіх можна дапусціць незалежнае паралельнае развіццё ці тыпалагічнае падабенства, што, аднак, не робіць іх менш цікавымі з пункту погляду беларуска-сербскіх моўных дачыненняў.

На адно з такіх супадзенняў звярнуў увагу ў 20-я гады Леў Цвяткоў у цытаванай вышэй працы: „Вялікую спакусу ўяўляюць формы займеньнікаў: *каё?* Д[абравольскі] = што? (Рослаўскі, Красненскі – і расійскі Юхнаўскі паветы) і *ча?* (Дабравольскі прыводзіць сказ „Ча ты прышоў?“ = чаго ты прышоў?). Так і хацелася-б параўнаць іх з сербскімі *кај* і *ча*... Але *ча*, мусіць, проста скарочанае *чаго*, а *каё*, зразумела, *коё* – са зьменаю месца націску і дзеля гэтае прычыны з аканьнем у першым складзе“¹³. Гэтае *ча* адзначаецца і ў мове мастацкай літаратуры: Ну, ча ты гэта бег за ёю? – пытае Юстын...¹⁴

Калі дапусціць адносна позняе паходжанне названых формаў у дыялектах беларускай мовы, усё ж здзіўляе поўны паралелізм у развіцці першапачатковых *чъ* і *къ*¹⁵ у розных канцах славянскага свету і ў розны час. Яшчэ больш уражвае фармальна тоеснае сербскаму *шійъ* беларускае дыялектнае *шта*, што зафіксавана ў старых запісах фальклору 19 ст. з Лідчыны (на мяжы з Літвой): *шта хочаця?*; *пахваліўся, шта гэта ён забіў; каб ты удавіўся, шта ты больш мне не даеш; зйелі усе, шта мелі* і пад.¹⁶(ілюстрацыі падаюцца ў кірылічнай

¹¹ Журавлёв А. Ф. Заметки на полях „Этимологического словаря славянских языков“ // *Этимология* 1988–1990. Москва, 1992. С. 78.

¹² Лома А. Лезичка прошлост Југоисточне Србије у светлу топонимастике // *Говори призренско-тимочке области и суседних дијалеката*. Ниш, 1993. С.117.

¹³ Цвяткоў Л. Некаторыя рысы іншаславянскай фонэтыкі... С. 52 (Прыклады прыводзяцца са слоўніка: Добровольский В. Н. Смоленский областной словарь. Смоленск, 1914).

¹⁴ Гл. Польшы. 1998. №3. С.140.

¹⁵ Параўн.: Белић А. Историја српскохрватског језика. Књ. II. Св. 1: Речи са деklinацијом. 2-го изд. Београд, 1962. С. 127.

¹⁶ Weryha W. Podania białoruskie. Lwów, 1889; Weryha W. Dumki białoruskie ze wsi Głębokiego w powiecie Lidzkim guberni Wileńskiej w r. 1885 spisane // *Zbiór Wiadomości do Antropologii Krajowej*. Kraków, 1889. T. 13. S. 84–103.

транслітарацыі). Цікава, што ў названых запісах сустракаюцца формы *шта* і *што*; паводле „Канкарданса беларускай мовы XIX стагоддзя“, што захоўваецца ў Інстытуце мовазнаўства Нацыянальнай акадэміі навук Беларусі, на 106 ужыванняў формы *што* ў запісах У. Вярыгі прыходзіцца 135 выпадкаў ужывання формы *шта*.

Аднак, як і ў сербскай дыялектнай мове (параўн., напрыклад: „Као што се види, примери са *шѣа* и они са *шѣо* потпуно се мешају <...> *Шѣа зна свиња шѣд је дѣња*“¹⁷), выразнай дыферэнцыяцыі ў іх ужыванні не назіраецца: *што зрабіць з мацяраю, шта яна яго усюды пасылала; пытая жонка яго: што ты купиў?* і пад. Адносна паходжання падобных сербскай і беларускай формаў існуюць розныя думкі. Сербская форма *шѣа* разглядаецца як новая форма на месцы старой формы род. скл. адз. л., параўн.: „*šta* ist eigentlich ein nominal gebildeter Genitiv, indem *štd* wie ein nominales Neutrum behandelt ist (*sèlo sèla*)“¹⁸, якая, аднак, фіксуецца „од врло давних времена, управо од првих писаних штокавских споменика“¹⁹. Для беларускай лакальна абмежаванай формы *шта* нельга выключыць падобны шлях развіцця (параўн.: *сяло, сяла; сто, ста* і пад.), аднак найбольш верагодным падаецца фанетычнае тлумачэнне: названая форма выступае ў шэрагу формаў, дзе з’яўляецца т.зв. аканне пад націскам, параўн. у тых самых тэкстах *ба* замест *бо*, *ўжа* замест *ўжо*: *ба некаму даглядаць; да ўжа ў палавіня будзя на дзяўчыня* і г. д. Магчыма, што гэтая з’ява звязана з пераносам націску ці ўзмоцненым націскам на пэўных частках фразы пры вуснай перадачы фальклорных тэкстаў. У кожным разе для песеннага фальклору падобная з’ява адзначаецца, параўн. раздзел „Аkanie pod akcentem“ у працы Станіслава Глінкі, прысвечанай разгляду моўных асаблівасцяў беларускіх песняў у запісах Міхала Федароўскага²⁰. Але яшчэ больш здзіўляе тое, што вынікам такіх фанетычных працэсаў з’яўляюцца іншыя супадзенні ў беларускай і сербскай мовах. Перш за ўсё гэта формы тыпу *шага́*, адзначаныя ў запісах У. Вярыгі і ў творах А. Гурыновіча (паводле „Канкарданса беларускай мовы XIX стагоддзя“ адпаведна 16 і 2 выпадкі), аналагічныя сербскім формам тыпу *шѣга*, параўн.: *тага дзіка бацьку занёс; узяў ацец тага пастушка; тага сам бог*

¹⁷ Станић М. Ускочки говор // Српски дијалектолошки зборник. Београд, 1977. Књ. 22. С. 47.

¹⁸ Leskien A. Grammatik der serbo-kroatischen Sprache. Heidelberg, 1914. S. 367.

¹⁹ Белић А. Историја српскохрватског језика. С. 127.

²⁰ Glinka S. O języku białoruskich pieśni ludowych w zbiorze M. Federowskiego // Lud białoruski. T. VII: Supplement do tomu V i VI. Warszawa, 1969. S.170.

відзяў; *дзеля тага да канца не стрымаў* і пад. У запісах У. Вярці сустрэўся адзін выпадак фіксацыі формы *свага* (серб. *свѣга*) на 22 выпадкі запісанай формы *сваго*: *да свага брата раднога побач сваго брата*. Названыя формы ўключаюцца ў больш шырокія дыялектныя арэалы на паўночным усходзе і поўдні Славіі, дзе выступаюць канчаткі на *-ga* (*-ga*) у асабовых, указальных, пыталых, прыналежных і іншых разрадаў займеннікаў, а таксама ў прыметнікаў. На ўсходзе арэал спарадычнага ўжывання формаў тыпу *ягá*, *кагá*, *шагá*, *майгá*, *аднагá* абмежаваны пераважна паўночна-заходняй зонай на тэрыторыі Беларусі, а на поўдні — сербска-харвацка-славенскай, часткова балгарскай і македонскай моўнымі тэрыторыямі²¹. Можна прыняць, што гэтыя з’явы на паўночным усходзе і поўдні Славіі развіліся самастойна, аднак тады цяжка вытлумачыць некаторыя гістарычныя факты, у прыватнасці – фіксацыю формаў на *-га* (*-ga*) у Фрэйзінгенскіх урыўках, Марыінскім евангеллі і Супрасьльскім рукапісе. Зрэшты, для апошняга помніка Язэп Воўк-Левановіч дапускаў сербскі ўплыў: „Я лічу, што Супрасьльскі рукапіс, мабыць, пісаўся сербам, што, быць можа, Супрасьльскі манастыр быў населены сербскімі манахамі ‘...’. Вось таму напісанні „некога“, „яга“, „кога“ і да т.п. справядлівей за ўсё ня прыклады на беларускае аканне, а правільная перадача сербскіх форм роднага склону займеннікаў, якія ў сербскай мове канчаюцца на *a*. Калі ж гэты рукапіс пісаў не серб, дык хутчэй за ўсё яна спісвалася з сербскага арыгіналу“²². Аднак фіксацыя формаў *моєга* (канец XII ст.), *шога* (XII–XIII стст.) у наўгародскіх берасцяных граматах²³ ставіць пад сумненне і гэты аргумент. Ці не дзейнічае тут правіла „моўнага халадзільніка“, прапанаванае Валянцінам Кіпарскім для тлумачэння некаторых рэліктавых з’яў на Рускай Поўначы, падтрыманых адпаведнымі з’явамі фіна-вугорскіх моў? У нашым выпадку магла б ісці гаворка пра архаічныя з’явы, што захаваліся на паўднёвай перыферыі славянскага свету (паўднёvasлавянскі арэал), і рэліктавыя з’явы на мяжы з балтыйскім арэалам, які адыгрываў ролю такога „халадзільніка“, параўн.: „Slovanskému -go

²¹ Параўн.: Цыхун Г. Арэальная тыпалогія славянскіх моў. Прынцыпы і напрамкі даследавання. Мінск, 1988. С. 29.

²² Працы Акадэмічнае канферэнцыі па рэформе беларускага правапісу і азбукі. Мінск, 1927. С. 222.

²³ Янін В. Л., Зализняк А. А. Новгородские грамоты на бересте (из раскопок 1977–1983 гг.). Москва, 1986. С. 142.

²⁴ Etymologický slovník slovanských jazyků. Slova gramatická a zejména. Sv. 1: Předložky. Koncové partikule. Praha, 1973. S. 311.

stojí nejblíž lit. -ga²³. Параўн., таксама, познія праславянскія формы *taga* 'illius', *jaga* 'eius', рэканструюемыя Георгам Гольцэрам²⁵.

У дадатак да названай ізагласы можна прывесці яшчэ адну найменнікавую беларуска-сербскую паралель: *тай* ~ *tâj* 'той'. Параўн. у запісах У. Вярыгі: *і ў тай час яны навянчаліся*. Названае супадзенне мае, хутчэй за ўсё, цалкам самастойнае паходжанне ў кожнай з моў. У беларускіх гаворках з'яўленне формы *тай* – вынік т. зв. гіперакання тыпу *карава* 'карова', якое сустракаецца ў асобных гаворках, або генералізацыі асноў ускосных склонаў, паколькі ў запісах У. Вярыгі сустракаюцца не толькі прыклады з *тай*, але і *май* 'мой', параўн.: *каб ты даставіў май куфар*. Цікава, што ў ананімнай брашуры, выдадзенай прыблізна ў той самы час у Жэневе, „Пра багацтва і беднасць“ (1881 г.) сустракаецца і форма *свай* 'свой': *свае грошы, свай капітал*. У запісах У. Вярыгі „гіпераканне“ распаўсюдзілася і на формы жаночага роду, дзе замест *той* выступае *тай* і нават *таяй*: *на тай смале; на тай скуру; на тай выпя; у тай шапца; прыехаў да выспы да таяй, у кояй быу упярод; зачарпнула з студні таяй віна кубак*.

Такім чынам, у разгледжаных супадзеннях моўных з'яў, якія на поўдні характэрны для ўсёй сербскай тэрыторыі і часткова выходзяць за яе межы, а на Беларусі маюць толькі абмежаванае распаўсюджанне на стыку з балтыйскай тэрыторыяй, можна бачыць як захаванне супольных генетычных тэндэнцый, так і выпадкі цалкам самастойнага развіцця. Даследаванне як першых, так і другіх з'яў можа быць карысным для высвятлення сербска-беларускіх дачыненняў у генетычным і тыпалагічным планах.

Іншы выпадак выключнага сербска-беларускага супадзення зафіксаваны на Наваградчыне: гук *у* на месцы спалучэння *оў*, у выніку чаго з'яўляюцца формы тыпу *вук* 'воўк', *жу́ты* 'жоўты', якія суадносяцца з серб. *вук*, *жу́ти* і пад. Як устанавіў даследчык гаворак ваколіц Наваградка (афіц. Навагрудак Гродзенскай вобл.) Іван Бурлыка, у мове старэйшых жыхароў каля 50 вёсак назіраецца пераход націскага спалучэння *оў* → *у*: *с'адз'еў да пуначы, у ду́хум пал'іц'е, на пудз'ён', сун'а́ко*²⁶. З'ява адміраючая, бо як сцвярджае даследчык, „отсутствие -у- на месте -оў- у младшей возрастной

²⁵ Holzer G. Rekonstruktion urslavischer Lautungen // Praslaviańszczyzna i jej rozpad, Warszawa, 1998. S. 61, 64.

²⁶ Бурлыко И. Г. Фонетические особенности говоров Новогрудчины (лингво-географическое и экспериментальное исследование). Дисс.... канд. филол. наук. Минск, 1987. С. 88–89, 211.

групы можна аб'ясніць осознанной корэкцыяй гавораў, прыходзячай пад уплывам літаратурнага произношэння²⁷. Што гэта з'ява позняя, сведчыць яе распаўсюджанне не толькі на словы са старымі рэфлексамі *ьl, ьl* (*тустаіе*, параўн. серб. *тустий* 'тоўсты'; *пун'ан'к'і*, параўн. серб. *пун* 'поўны'; *поіехаў* у *Ступцы*, г. зн. „у Стоўбцы“, параўн. серб. *стѹи* 'слуп'), але і на спалучэнні, што з'явіліся на месцы старых *ьv, ьv*, якія ў беларускай мове далі *-оў-*: *роўны* 'роўны', *асноўны* 'асноўны', *кароўка* 'кароўка', *здароўе* 'здароўе' і пад. Таму, відаць, можна пагадзіцца з І. Бурлыкам, што „переход *оў* → *у* следует рассматривать как начальный этап исторического изменения, которое не получило развития“²⁸. Аднак, ці не паўплываў і тут „балтыйскі фактар“ у справе захавання пэўных тэндэнцый развіцця, якія, магчыма, былі ўласцівы некаторым дыялектам праславянскай мовы, што пазней рэалізавалася ў сербскай, і маглі захавацца ў кантакце з балтыйскімі мовамі на поўначы славянскай тэрыторыі? Тут звяртае на сябе ўвагу рэдкае *wulks* 'воўк', зафіксаванае у т.зв. яцвяжскім слоўнічку²⁹, адносна якога даследчык названага слоўнічка Зінкявічус заўважае: „Проблему составляет *ul* вм. *il*“, бо хутчэй за ўсё першапачаткова пераход *ьl* → *и* адбыўся пасля губных. К. Вітчак гэты працэс разглядае як яцвяжскую інавацыю, што невядома іншым балтыйскім мовам³⁰. Да гэтага можна дадаць, што якраз на Наваградчыне гістарычна і тапанамас тычна засведчаны яцвяжскія пасяленні.

Падводзячы вынікі разгляду некаторых беларуска-сербскіх паралеляў, можна выказаць асцярожнае меркаванне, што пэўныя тэндэнцыі у развіцці сербскай мовы мелі пачатак у старых балта-славянскіх кантактах. Гэтыя ж кантакты параджаюць падобныя з'явы у больш позні час у беларускіх гаворках.

²⁷ Бурлыко И. Г. Фонетические особенности говоров Новогрудчины (лингво-географическое и экспериментальное исследование). Автореферат дисс.... канд. филол. наук. Минск, 1987. С. 14.

²⁸ Бурлыко И. Г. Фонетические особенности говоров Новогрудчины (лингво-географическое и экспериментальное исследование). Дисс.... канд. филол. наук. Минск, 1987. С. 89.

²⁹ Зинкявичус З. Польско-яцвяжский словарь? // Балто-славянские исследования, 1983. Москва, 1984. С. 3–29.

³⁰ Гл. Acta Baltico-Slavica. 1989. Т. 20. S. 340.